

МИКОЛЕНКО О. І.,

д.ю.н., проф., завідувач кафедри
адміністративного
та господарського права
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)

МИКОЛЕНКО О. М.,

д.ю.н., проф., професор кафедри
кримінального права, кримінального
процесу та криміналістики
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)

ТОКАРЧУК Л. М.,

д.ю.н., проф., професор кафедри
цивільно-правових дисциплін,
декан економіко-правового факультету,
Заслужений юрист України
(Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова)

УДК 34.03

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.74>

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ФОРМАЛІЗМ В СУЧАСНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ

В статті здійснено аналіз понять «процесуальна форма» та «процесуальний формалізм», які представлені в наукових джерелах, а також надано аргументацію щодо доречності чи недоречності їх використання в категоріальному апараті процесуальних галузей права. Наголошено, що розвиток категоріального апарату процесуальних юридичних наук відбувається сьогодні швидко, що обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Так, до суб'єктивних чинників розвитку категоріального апарату юридичної науки та галузевих юридичних наук можна віднести наступні: 1) амбіції окремих науковців, які поєднують наукову діяльність та діяльність на посадах публічної служби, і таким чином, можуть впливати на процеси розвитку національного законодавства; 2) розрив між теорією та практикою на підставі ігнорування практиками пропозицій, що пропонуються теоретиками, та ігнорування теоретиками потреб практики; 3) бажання багатьох науковців-початківців продемонструвати свої креативні здібності шляхом обґрунтування необхідності введення в обіг науки чи законодавства нового поняття, при цьому ігноруючи загальні доктринальні підходи, що склалися в межах відповідної науки. Власне, суб'єктивні фактори, на думку авторів статті, і стали причиною появи в категоріальному апараті багатьох процесуальних наук такого поняття як «процесуальний формалізм» та його різновиду «надмірний процесуальний формалізм». Наведено аргументи, які свідчать про «недоцільність» використання поняття «процесуальний формалізм» як на практиці, так і в теорії процесуального права, адже:

1) «процесуальна форма» вимагає від суб'єктів права дотримуватись передбачених чинним законодавством форм (послідовності дій) задля досягнення загальних суспільно корисних цілей, тоді як «процесуальний формалізм» використовується суб'єктами права, наділеними владними повноваженнями чи процесуальними правами, для прикриття своїх особистих інтересів у публічно-правових відносинах; 2) на законодавчому рівні термін «формалізм» використовується виключно в негативному значенні; 3) «процесуальний формалізм» це стан формального дотримання вимог процесуального законодавства (чіпляння за «букву закону»), за яким приховується нехтування «духом закону», тобто його цільовою спрямованістю, тоді як «процесуальна форма» це встановлений державою «стандарт (зразок)» розгляду та вирішення правових конфліктів та інших питань у судовому порядку.

Ключові слова: процесуальна форма, процесуальний формалізм, процесуальні форми участі, судовий процес, учасники процесу, адвокат, правовий статус, кримінальне процесуальне законодавство, цивільне процесуальне законодавство, адміністративне процесуальне законодавство.

Mykolenko O. I., Mykolenko O. M., Tokarchuk L. M. Procedural form and procedural formalism in modern jurisprudence

The article analyzes the concepts of “procedural form” and “procedural formalism” presented in scientific sources, and also provides arguments regarding the appropriateness or inappropriateness of their use in the categorical apparatus of procedural branches of law. It is emphasized that the development of the categorical apparatus of procedural legal sciences is taking place rapidly today, which is due to both objective and subjective factors. Thus, the following can be attributed to the subjective factors of the development of the categorical apparatus of legal science and sectoral legal sciences: 1) the ambitions of individual scientists who combine scientific activity and activity in public service positions, and thus can influence the processes of development of national legislation; 2) the gap between theory and practice based on the ignoring of practitioners of the proposals offered by theorists, and the ignoring of theorists of the needs of practice; 3) the desire of many novice scientists to demonstrate their creative abilities by substantiating the need to introduce a new concept into science or legislation, while ignoring the general doctrinal approaches that have developed within the relevant science. In our opinion, subjective factors are the reason for the appearance in the categorical apparatus of many procedural sciences of such a concept as “procedural formalism” and its variant “excessive procedural formalism”. Arguments are given that indicate the “inexpediency” of using the concept of “procedural formalism” both in practice and in the theory of procedural law: 1) “procedural form” requires subjects of law to adhere to the forms (sequence of actions) provided for by current legislation in order to achieve general socially beneficial goals, while “procedural formalism” is used by subjects of law, endowed with power, to cover their personal interests in public-legal relations; 2) at the legislative level, the term “formalism” is used exclusively in a negative sense; 3) “procedural formalism” is a state of formal compliance with the requirements of procedural legislation (clinging to the “letter of the law”), which conceals neglect of the “spirit of the law”, that is, its purpose, while “procedural form” is a “standard (sample)” established by the state for the consideration and resolution of legal conflicts and other issues in court.

Key words: procedural form, procedural formalism, procedural forms of participation, judicial process, participants in the process, lawyer, legal status, criminal procedural law, civil procedural law, administrative procedural law.

Вступ. Розвиток в цілому категоріального апарату юридичної науки та окремих галузевих юридичних наук відбувається сьогодні швидко, що обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Серед об'єктивних чинників можна назвати наступні: а) бурхливий розвиток суспільних відносин, а разом із ними і правовідносин у суспільстві (наприклад, процес діджиталізації суспільства); б) євроінтеграційні процеси в Україні (приведення національного законодавства у відповідність до законодавства ЄС потребує і залучення у національне законодавство спеціальної термінології) і ін.

До суб'єктивних чинників розвитку категоріального апарату юридичної науки та галузевих юридичних наук можна віднести наступні: 1) амбіції окремих науковців, які поєднують наукову діяльність та діяльність на посадах публічної служби, і таким чином, можуть впливати на процеси розвитку національного законодавства; 2) розрив між теорією та практикою на підставі ігнорування практиками пропозицій, що пропонуються теоретиками, та ігнорування теоретиками потреб практики (яскравим прикладом такої невідповідності потреб практики та теорії є термін «публічне адміністрування», який активно використовується в теорії адміністративного права, але ігнорується національним законодавством); 3) бажання багатьох науковців-початківців продемонструвати свої креативні здібності шляхом обґрунтування необхідності введення в обіг науки чи законодавства нового поняття, при цьому ігноруючи загальні доктринальні підходи, що склалися в межах відповідної науки.

Власне суб'єктивні фактори, на нашу думку, і стали причиною появи в категоріальному апараті багатьох процесуальних наук такого поняття як «процесуальний формалізм» та його різновиду «надмірний процесуальний формалізм».

У зв'язку із цим, актуальним бачиться аналіз змісту та порівняльна характеристика понять «процесуальна форма» і «процесуальний формалізм», які є поширеними в наукових джерелах з цивільного процесуального, кримінального процесуального та адміністративного процесуального права.

Постановка завдання. Аналіз та співвідношення змісту понять «процесуальна форма» і «процесуальний формалізм», які використовуються в наукових джерелах з цивільного процесуального, кримінального процесуального та адміністративного процесуального права.

Огляд наукових досліджень. Теоретичною основою написання наукової статті стали дослідження таких вчених, як Я. Берназюк, С.О. Короед, А.В. Кузняк, І.М. Литвинюк, О.І. Миколенко, Н.Ю. Сакара та ін. Слід підкреслити, що впровадження у категоріальний апарат процесуального права поняття «процесуальний формалізм» є дискусійним та, на нашу думку, не достатньо обґрунтованим.

Результати дослідження. Сучасні погляди на процесуальну форму, її елементи та способи реалізації висвітлюються в публікації з теорії держави та права, а також в працях з теорії цивільного, кримінального та адміністративного процесів. Втім, найбільшу активність в питаннях висвітлення змісту та структурних елементів процесуальної форми останнім часом проявляють представники науки адміністративного права і процесу. Зокрема, А.В. Кузняк звертає увагу на необхідність розкриття змісту поняття «процесуальна форма» через використання іншого поняття «процесуальний формалізм» та наголошує: «Доведено, що процесуальний формалізм в адміністративному судочинстві – це стан виконання норм Кодексу адміністративного судочинства України суб'єктами процесу, дотримання адміністративної процесуальної форми судового процесу, що є необхідною умовою належного відправлення правосуддя» [1, с. 727]. З таким підходом до співвідношення понять «процесуальна форма» і «процесуальний формалізм» категорично не погоджуємось і ось чому.

По-перше, «процесуальна форма» вимагає від суб'єктів права дотримуватись передбачених чинним законодавством форм (послідовності дій) задля досягнення загальних суспільно корисних цілей, тоді як «процесуальний формалізм» використовується суб'єктами права, наділеними владними повноваженнями чи процесуальними правами, для прикриття своїх особистих інтересів у публічно-правових відносинах, у зв'язку із чим обов'язково виникає реальний конфлікт інтересів, який в національному законодавстві трактується як

«суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень» [2]. По-суті, «формалізм» це завуальоване прикриття корисливих мотивів під виглядом законних підстав та вимог. Власне «формалізм» створює сприятливі умови для розквіту корупції у сфері функціонування суб'єктів публічної влади.

По-друге, на законодавчому рівні термін «формалізм» використовується виключно в негативному значенні, а тому не бачимо сенсу в намаганні його виправдати по відношенню до судових процесів. Наприклад, назовемо лише два акти уряду України, в яких термін «формалізм» використовується для характеристики негативних явищ у суспільстві і функціонуванні держави:

– в Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки від 23 лютого 2022 р. зазначається, що однією із нагальних проблем у вищій освіті є: «низький рівень управлінської спроможності керівного складу та культури врядування у сфері вищої освіти, *формалізм* і негнучкість у підходах до організації освітньої, науково-технічної та інноваційної діяльності» [3];

– в Концепції Державної цільової соціальної програми “Молодь України: покоління стійкості – 2030” вказується, що використання програмного методу для вирішення проблем у сфері соціальної програми дозволить «уникнути фрагментарності, *формалізму*, забезпечити інтеграцію молоді в усі сфери суспільного життя та створити умови для формування сильного, інноваційного та відповідального покоління, здатного брати участь у відновленні та розбудові держави та посиленні людського капіталу України» [4].

Тому «процесуальний формалізм» та «процесуальна форма» це не тільки різні за змістом поняття, а і поняття діаметрально протилежні один до одного за своїм змістовним наповненням. На нашу думку, не існує «надмірного формалізму», як негативного явища, та «формалізму», як позитивного явища, в судових процесах України, що іноді намагаються доводити практикуючі юристи [5]. Втім існує «процесуальна форма», як позитивне явище, та «процесуальний формалізм», як негативне явище, у судових процесах України. При цьому, «процесуальний формалізм» це зловживання процесуальною формою в супереч публічним інтересам.

По-третє, «процесуальний формалізм» не може бути «станом виконання норм процесуального законодавства», як це стверджує А.В. Кузняк [1, с. 727], бо так характеризується зміст іншого поняття – «процесуальний правовий режим». Наприклад, О.І. Миколенко вважає, що «процесуальний правовий стан» є лише одним із змістовних елементів «процесуального правового режиму». Зокрема, вчений наступним чином визначає ці поняття:

– «процесуальний правовий режим – це особливий порядок правового регулювання, який поєднує в собі цілі, принципи, предмет і методи процесуального правового регулювання, статус суб'єктів, встановлений процесуальним правом, процесуальні гарантії та процесуальний правовий стан» [6, с. 275];

– «процесуальний правовий стан це особливий уклад суспільних відносин, при якому реально забезпечується розгляд і вирішення правових колізій в судовому порядку, а також реалізація та захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб» [6, с. 308].

Отже, «процесуальний формалізм» це стан формального дотримання вимог процесуального законодавства (чіплення за «букву закону»), за яким приховується нехтування «духом закону», тобто його цільовою спрямованістю. Така цільова спрямованість фіксується у всіх процесуальних кодексах України, наприклад:

– «ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [7] у цивільному процесуальному законодавстві;

– «ефективний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» [8] у адміністративному процесуальному законодавстві;

– «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень» [9] у кримінальному процесуальному законодавстві тощо.

По-четверте, «процесуальна форма» це встановлений державою «стандарт (зразок)» розгляду та вирішення правових конфліктів та інших питань у судовому порядку. Власне відповідність цьому «стандарту» дій суду та учасників процесу як раз і буде свідчити не тільки про законність вирішення судом правових колізій, а й про справедливість, неупередженість та своєчасність таких рішень. «Процесуальний формалізм» одразу ж нехтує такими категоріями як «справедливість», «неупередженість» і «своєчасність», а «законність» при його реалізації набуває спотвореного вигляду, коли по формі начебто все законно, але по суті – «незаконно».

По-п'яте, А.В. Кузняк через філософські категорії «об'єктивне» та «суб'єктивне», а також «статика» і «динаміка» намагається пояснити різницю між поняттями «процесуальна форма» і «процесуальний формалізм». На його думку, поняття «процесуальна форма» характеризує явища об'єктивної дійсності, тоді як «процесуальний формалізм» – явища суб'єктивної дійсності, «оскільки він виступає як наслідок існування процесуальної форми, що знаходить вираження в діяльності по втіленню встановлених правил поведінки у життя» [1, с. 727]. Тобто А.В. Кузняк «процесуальну форму» розглядає як «мертву» правову конструкцію, яка отримує реальне життя через процесуальні дії суду та інших учасників процесу. І, власне, реальна реалізація процесуальної форми судом та іншими учасниками процесу називається «процесуальний формалізм».

Хибність цих думок хочемо показати на наступному прикладі. В теорії галузевих наук є категорія «правовий статус», яка є теоретичною конструкцією, що допомагає зрозуміти сутність правового положення особи у суспільстві чи в окремих провадженнях. Також в науковій літературі виділяється поняття «реалізація правового статусу», яка приближує теоретичні (мертві) конструкції до практичного життя та показує як реалізуються права і обов'язки конкретної особи у конкретних правових обставинах. Дійсно, категорія «процесуальна форма» це теоретична конструкція, але її реалізацію у практичне життя можна охарактеризувати поняттям «дотримання процесуальної форми» судом та іншими учасниками процесу, а не видумувати при цьому нове поняття, відірване від потреб теорії та практики (мова йде про поняття «процесуальний формалізм»).

Також А.В. Кузняк стверджує, що «процесуальна форма» це статика, тоді як «процесуальний формалізм» це динаміка, адже «виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта» [1, с. 727]. Процесуальна форма це статика, на яку орієнтуються у процесуальних правовідносинах суд та інші учасники процесу, а тому реалізація будь-якого процесуального права чи виконання будь-якого процесуального обов'язку є ні чим іншим як «дотриманням процесуальної форми» чи «дотриманням формалізованих норм».

Наприклад, в якості одного із елементів змісту процесуальної форми можна виділяти процесуальні форми участі:

– у юридичному процесі як суду, так і окремих його учасників (наприклад, представника сторони);

– у процесуальних правовідносинах адвоката, наприклад, у процесуальному статусі захисника (в кримінальному провадженні) і ін.

На нашу думку, розвиток категоріального апарату юридичної науки повинен відбуватись через синтез та гармонію теорії і практики. На жаль, останнім часом перевагу у процесі формування категоріального апарату стали надавати практикам (в основному суддям Верховного Суду), що руйнує ту гармонію і синтез, які обов'язково повинні бути в понятійному апараті процесуального права. Більш того, переконані, що прерогатива у формуванні категоріального апарату повинна належати теоретикам, бо вони бачать не миттєвий практичний зиск від введення в обіг того чи іншого терміну чи поняття (як це роблять юристи-практики), а стратегію розвитку правової системи України. І чим більше в цій національній правовій системі буде протиріч в правій термінології (яку останнім часом масово впроваджують юристи-практики), тим більше протиріч буде виникати в системі права України – між публічним та приватним правом, між галузями права та окремими правовими інститутами.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступний висновок. «Недоцільність» використання поняття «процесуальний формалізм» як на практиці, так і в теорії процесуального права підтверджується наступними фактами: 1) «процесуальна форма» вимагає від суб'єктів права дотримуватись передбачених чинним законодавством форм (послідовності дій) задля досягнення загальних суспільно корисних цілей, тоді як «процесуальний формалізм» використовується суб'єктами права, наділеними владними повноваженнями чи процесуальними правами, для прикриття своїх особистих інтересів у публічно-правових відносинах; 2) на законодавчому рівні термін «формалізм» використовується виключно в негативному значенні; 3) «процесуальний формалізм» це стан формального дотримання вимог процесуального законодавства (чіплення за «букву закону»), за яким приховується нехтування «духом закону», тобто його цільовою спрямованістю, тоді як «процесуальна форма» це встановлений державою «стандарт (зразок)» розгляду та вирішення правових конфліктів та інших питань у судовому порядку.

Список використаних джерел:

1. Кузняк А. В. Поняття процесуального формалізму в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 727-729.
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.
3. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки: розпорядження КМ України від 23.02.2022 р. № 286-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80?find=1&text=%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC#w1_1
4. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми “Молодь України: покоління стійкості – 2030”: розпорядження КМ України від 11.08.2025 р. № 840-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840-2025-%D1%80?find=1&text=%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC#w1_1
5. Берназюк Я. Про формалізм та надмірний формалізм. *Веб-сайт Верховного Суду*. 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1390713/
6. Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. Монографія. Х.: Бурун Книга, 2010. 336 с.
7. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
8. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. ст. 446.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

